

ԱԻԵՏԱՐԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ԽՆԴԻՐ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԵԱՆ ՊԱՊԻՆ ՀՈՌՎԱԾԱՅ :

Մեր վերադարձին պատմութեանը մէջ հարկադրեր էինք քանի մը ծանր խնդիրներու վրայէն քերել կերպով մը անցնելու . եւ քեպետ խոստացանք, — ու հաստատուն դիտաւորութիւն ունինք կատարելու խոստմունքնիս, — որ եր Աստուածաբանութեան մը մէջ այն խնդիրները մի առ մի բացատրել, բայց Պօլսոյ ազգայնոց մէջէն քանի մը պատուաւոր անձինք գրեթէ բոնադատեցին զմեզ որ ամսագրոյս մէջ ալ յստակ խօսքերով մտքերնիս քիչ մը պարզենք Հոռովմայ Պապին իրաւասութեանը վրայ : Բռնադատեցին կըսեմ, վասն զի ամսագիրնիս այսպիսի խնդիրներու ասպարեզ ընելը մեր յօժարութենէն դուրս էր . եւ սակայն հարկ է (ըսին) որջափ կարելի է շուտով պատասխանել այն հարցմանց որ վերոյիշեալ պատմութեան մէկ քանի խօսքերէն մեր

ազգին մէջ սկսան պտըտիլ . եւ զլսաւորապէս այն խօսքն որ ըսեր ենք նոյն պատմութեան 41 երեսը, « Երրորդ, անիրաւ պահանջմունք է « Հոռովմայ պապերուն ըրածը՝ որով կուգն որ « ամենայն եկեղեցիք քրիստոնէից (ընդ որս եւ « Հայք) գիրենք ճանչնան մի միայն երեսելի գլուխ « ընդհանրական եկեղեցւոյն Քրիստոսի . եւ այն « ոչ միայն դասական կարգաւ մը իբրեւ *առաջին* « *ի մէջ հաւատարից*, այսինքն կարողիկոսաց եւ « պատրիարքաց, այլ եւ իբրեւ գլուխ նոցա եւ « հրամանատար, եւս եւ ձեռնադրող, եւ կամ « զեր իրենց տրուած իշխանութեանը մէջ հաս- « տատող : Եւ որովհետեւ Հայաստանեայց եկե- « ղեցին ոչ երբեք ճանչցեր է պապերուն այսպիսի « իշխանութիւն ունենալը իր վրայ, այսուհետեւ « ալ պարտական չէ ճանչնալու : »

Այս խնդիրը լաւ հասկընալու համար գիտնալու է որ պապականաց կամ հռովմէականաց խօսքին նայելով, պապին իրաւասութիւնը կամ իշխանութիւնը բացարձակ եւ անսահման տիրապետութիւն է ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց քրիստոնէից, եւ սրապէս է մի միայն զուտ տիեզերական եկեղեցւոյ եւ փոխանորդ Քրիստոսի կամ զլիսաւորիսան, զերազոյն քահանայապետ, Թագաւոր Թագաւորաց եւ հայր հայրաց (rex regum et imperator imperatorum) եւ զընծէ Աստուած (quasi Deus) անխալ, ըստ ոմանց եւ անմեղանջական : Արդ այս վարդապետութեան ինչ աստիճանի աններքէ ըլլալը նոյն իսկ հռովմէական աստուածաբանից մէջ գիտնազոյն եւ քաջազոյն ճանչցուածները բազմահատոր գրութեանով ցուցուցած են . մենք ալ պիտի ցուցնենք ի դէպ ժամանակի : Հոս մեր առաջուց ըսածը մեկնելու չափ հարկաւոր եղածը միայն դնենք :

Հռովմայ պապերուն տիեզերական տիրապետութիւնը պաշտպանել ուզողները կըջանան նախ սուրբ աւետարանին խօսքերը քաշքըշել, եւ իրենց կարծիքը անով հաստատել . մենք ալ ամեն բանէ առաջ այս տեսնենք թէ արդեօք Փրկիչն մեր այնպիսի բացարձակ տիրապետութիւն մը հաստատեց իր առաքելոց մէջ թէ ոչ . կամ թէ կամեցան արդեօք իրեն այնպիսի փոխանորդ մը որոշել երկրիս վրայ որ աշխարհիս ամենայն եկեղեցիներուն վրայ իշխէ՝ անուանելով ինքզինքը *հրամանաւան հօր չընդհանոր եկեղեցիս Քրիստոսի* :

Կըսէ մեզի սուրբ Աւետարանը թէ որ մը ասոր նման խնդիր մը պատահեցաւ առաքելոց մէջ, եւ կընարցընէին իրարու թէ արդեօք մէջերնիս ամենէն մեծը ո՞վ պիտի համարուի . Տէրն մեր այս պատասխանս տուաւ անոնց . « Թագաւորք « ազգաց տիրէն նոցա, եւ մեծամեծքն իշխեն » նոցա : Ոչ այնպէս իցէ եւ ի ձերում միջի . այլ « որ կամիցի ի ձեռն Տէր լինել » եղիցի ամենեցուն « *կրտսեր* եւ ամենեցուն *պաշտօնեայ* . որպէս « Որդի մարդոյ ոչ եկին սլաշտօն առնուլ, այլ « պաշտել, եւ տալ զանձն իւր փրկանս փոխա- « նակ բազմաց » : »

Քրիստոսի տեսան մերոյ այս խօսքէն ոչ ապաքէն յայտնապէս կըտեսնուի որ տիրապետութեան հոգին բոլորովին հեռու բռնել ուզեր է առաքե-

լոց՝ ուստի եւ բոլոր եկեղեցւոյ մէջէն : Նոյն բանը կընաստատեն նաեւ Պետրոս առաքեալ՝ երբ որ առաջնորդաց կապալրէ որ չըլլայ թէ իրենց ժողովրդոցը վրայ տիրէ ուզեն . « Մի իբրեւ տիրէով վիճակացն, այլ լինել օրինակ հօտին : » Այսպէս հասկըցեր էին միշտ ամենայն Հարք եւ վարդապետք եւ պատրիարքունք եկեղեցւոյ իրենց եւ իրարու իշխանութիւնը . եւ երէ յանկարծ մտքերնէն անգամ անցներ թէ « Ո՞վ ի նոցանէ համարիցի մեծ, » Քրիստոսի պատասխանովը անշուշտ սրտերնին կըհանգչէր ու մտքերնին կըխոնարհէր կըհանդարտէր :

Եւ սակայն շատ մը պապական աստուածաբանք Հռովմայ պապերուն գերագոյն եւ բացարձակ իրաւասութիւն ունենալուն հիմն է կըսեն՝ սրբոյն Պետրոսի զլիսաւոր առաքեալ կամ զուտ առաքելոց կամ առաքելապետ ըլլալը . ուստի կընենեցընեն թէ ինչ իշխանութիւն որ ունէր սուրբ Պետրոս միւս առաքելոց վրայ, նոյնը հարկաւ պիտի ունենան նաեւ իր յաջորդները՝ այսինքն Հռովմայ պապերը՝ միւս առաքելոց յաջորդներուն վրայ :

Իսկ արդ սրբոյն Պետրոսի միւս առաքելոց վրայ բացարձակ իշխանութիւն ունենալը անհիմն է ամենեւին, եւ հակառակ սրբոյ Աւետարանին, ապա ուրեմն անհիմն ու անիրաւ է նաեւ պապերուն այնպիսի իշխանութիւն ունինք ըսելը ի վերայ այլոց առաքելական եկեղեցեաց : — Այս խնդիրը ի հարկէ աստուածաբանական ըլլալովը՝ աստուածաբանութեան մէջ կըլուծուի տեղեկատեղը . բայց հոս ալ որ մէջ բերելու ստիպուեցանք՝ քանի մը խօսքով մտքերնիս բացատրենք :

Աւետարանին խօսքերէն այս միայն կերեւնայ թէ սուրբ Պետրոս առաքելութիւն մը ունէր առաքելոց մէջ, եւ այս առաջնութիւնն է որ երբեմն զլիսաւորութիւն կամ նախապատուութիւն ալ ըսուեր է : Բայց ո՞ր տեսնուած է որ նոյն առաքեալը տիրապետութիւն կամ նաեւ պարզ իշխանութիւն մը ունեցած կամ բանեցուցած ըլլայ իր առաքելակցացը վրայ : Եւ ինչպէս կընար ունենալ կամ բանեցընել այնպիսի իշխանութիւն մը որ Փրկիչն մեր ծանր խօսքերով ու զրեթէ սաստկելով մը հասկըցուցեր էր ամենուն թէ իր առաքելոցը մէջ պիտի չգտնուի, ինչպէս որ վերը յիշեցինք : Ինքզինքը միայն ճանչցուց անոնց տէր եւ վարդապետ, իսկ ուրիշներուն արգիլեց որ վարդապետ եւ հայր պատուանուններն անգամ չտան մեկմեկու՝ թէ որ այն պատուանունները տիրապետութեան իրաւունք մը տալու պէս երեւնան :

¹ Մատթ. Ի, 23—28 : Մարկ. Ժ, 43—46 : Դուկ. ԻԲ, 24—26 :

Իսկ քե նոյն սուրբ Աստարանին մեկ քանի նշանական խօսքերը ինչպէս հասկընալու է. զոր օրինակ ասիկայ. « Դու ես զէժ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ. » եւ միւսը, « եւ դու երբեմն դարձցիս եւ հաստատեցես զեղբարս քո. » եւ դարձեալ, « Արածեան գոջխարս իմ » եւ այլն, շատ երկայն կրչար հոս մի առ մի բացատրելը: Բաւական համարինք այս միայն յիշեցրենք քե այն խօսքերէն առաքեալք ոչ երբեք հասկըցեր էին քե Պետրոս առաքեալ իրենց վրայ *բացարձակ իշխանութիւն* ունի իբրեւ *մի միայն* հիմն եկեղեցոյ, *մի միայն* հովուապետ, *մի միայն* ռսուցիչ ուղիղ հաւատոյ, եւ այլն. ինչպէս որ յայտնի է նոյն իսկ սուրբ Աստարանէն, Դործոց առաքելոց պատմութենէն եւ Առաքելական քղբերէն: Յայտնի է ուրեմն որ ինչպէս շատ անգամ սուրբն Պետրոս միւս առաքելակցացը կողմանէ կրխօսէր առ Փրկիչն, ինքն ալ այդ նախապատուութիւնները Պետրոսի տալովը՝ միւս առաքելոց ալ տուած կրհամարուէր ընդհանրապէս:

Այսպէս հասկըցած են այն խօսքերը նաեւ հախնի սուրբ Հարք եւ վարդապետք եկեղեցոյ. անոր համար է որ սովորութիւն ըրած են անդադար ըսել, *առաքելական եկեղեցիք* այսպէս կը վարդապետեն: Եւ որչափ հին դարերուն երբանք, այնչափ աւելի այս ոճով խօսող վարդապետներ կը գտնենք, ինչպէս Տերտուղիանոս, Նրանոս, Ռոդոկինէս, եւ մանաւանդ սուրբն Կիպրիանոս՝ որ ուրիշ շատ խօսքերէն զատ կըսէ քե « եւ այլք յառաքելոց զնոյն պատիւ եւ զնոյն իշխանութիւն ունէին զոր ինչ եւ Պետրոս: » Իրաւ է որ շատ անգամ մեծարանօք եւ պատուով կրխօսի այն սուրբը Հռովմայ *Լոյսիկոստան*՝ այսինքն պապին վրայ. բայց տեղը եկած ժամանակը կը մեղադրէ զինքն ու կը յանդիմանէ ալ, եւ անոր գրած նամակներուն վերնագիրը միշտ իբրեւ առ հաւատար կը զնէ. « Կիպրիանոս՝ Կոռնելեայ եղբօր խնդալ: » — Ուրիշ նամակի մը մէջ ալ նոյն Կոռնելիոս պապին *Լոյսիկոստանից* պատուանունը միայն կուտայ: Նոյն կերպով համարձակ կը խօսին Հռովմայ պապերուն վրայ նաեւ երանելին Փիլիպիանոս եպիսկոպոս Կեսարիոյ Կապադովկացոց (զոր պատուով կը յիշէ եւ Խորենացին), Լակտանտիոս, Դիոնեսիոս պատրիարք Աղեքտանդրիոյ, եւ նոյն իսկ Հռովմայ առաջին հայրապետները՝ որ ոչ երբեք ուրիշ պատրիարքաց եւ եպիսկոպոսաց վրայ տիրապետելու ջանք կամ իրաւունք մը կըցուցընէին:

Կանոնք *առաքելոց* անունով հաւաքում մը կայ ուր սուրբն չափ եկեղեցական կանոնաց՝ որ առհասարակ ընդունելի են արեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցեաց, եւ անտարակոյս եկեղեցոյառաջին երեք դարուցը մէջ հաստատուած են: Արդ այն կանոնաց մէկն ալ գայս կը պատուիրէ որ « Իւրաքանչիւր ազգի եպիսկոպոսները իրենց մէջ առաջինն որ ո՛վ է՝ զանիկայ ճանջեան *ղոխ*, եւ ամենեւին զլսաւոր գործոյ կամ դժուարին խնդրոյ մը ձեռք չզարնեն՝ առանց անոր խորհուրդ հարցընելու. անիկայ ալ բան մը պիտի չընէ, կըսէ, առանց ամենուն ալ հաւանութիւնն առնելու: »

Մեծին Կոստանդիանոսի դարձէն ու քրիստոնէական հաւատոյ պայծառանալէն ետքը բնական կերպով մը Հռովմայ եկեղեցին ալ աւելի պայծառութիւն մը առաւ, բայց աւելի *Իշխանութիւն* մը ջունեցաւ ուրիշ եկեղեցեաց վրայ. եւ այս բանս յայտնի է նոյն իսկ Կոստանդիանոսի առեւտրիոս եւ առ այս գրած քղբերէն եւ ըրած եկեղեցական ժողովներէն, որոց մեծն եղաւ Նիկիոյ սուրբ ժողովը: Այն ժողովոյն գումարուիլն եղաւ ի հարկէ խորհրդով եւ ի խնդրոյ եկեղեցականաց եւ սրբոյն Սեղբեստրոսի, բայց ոչ երէ նախազանուրեամբ այն հայրապետին, այլ Ովսիոսի եպիսկոպոսին Կորդուրայ Սպանիոյ: Իսկ Սեղբեստրոսի ղեսպանները կամ փոխանորդները Բիտոն եւ Բեկկեստի՝ նախազան չէին (ինչպէս որ կըսեն սովորաբար պապականք), ուստի եւ Ովսիոսէն ետքը ստորագրեցին իրենց անունները:

Նիկիոյ սուրբ ժողովէն ետեւ Սարգիսկեայ ժողովն ալ որ եղաւ 547ին, նախազանը նոյն Ովսիոս եպիսկոպոսն էր, Հռովմայ պապին փոխանորդներն ալ ուրիշ երկու քանանայ: Այն ժողովոյն մէջ Ովսիոսի առաջարկութեամբը որոշուեցաւ որ այնուհետեւ երբ որ եպիսկոպոսի մը վրայ ամբաստանաւորին ըլլայ ուրիշ եպիսկոպոսներէ, դատաստանը՝ *ի պատիւ յիշատակի առաքելոցն Պետրոսի*՝ Հռովմայ եպիսկոպոսին ձգուի: Որով կիմացուի քե լոկ *պատիւ* մըն էր պապին տրուածը, եւ ոչ քե պապէն պանանջուած *Իբաւոնք*: Ասոր մեկ ապացոյցն ալ այս է որ այն առնենները պապին սովորական անուանակոչութիւններն էին *Լոյսիկոստայ Հռովմայ, Լոյսիկոստայ եկեղեցոյն Հռովմայեցոց, պատրիարք կամ կանոնադիւստ ազգին Հռովմայեցոց*, ինչպէս մեր Ազարանգեղոսն ալ *կանոնադիւստ* կըսէ սրբոյն Սեղբեստրոսի համար:

Վրան հարիւր տարիի չափ անցաւ, Քաղկեդոնի

ժողովոյն մէջ Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքական արքու ըլլալուն խնդիրն ելաւ. որոշուեցաւ որ հնոյն Հոովմայ արքունոյն *Յախապատուութիւն տրուի* (Սարգիկեայ ժողովոյն որոշմանը համեմատ). իսկ Աղեքսանդրիոյ արքունը՝ որ երկրորդ էր՝ այնուհետեւ երրորդ ըլլայ, իսկ երկրորդ համարուի նորոյն Հոովմայ՝ այսինքն Կոստանդնուպօլսոյ արքունը. որով եւ Անտիօքայ արքունը որ առաջ երրորդ էր՝ չորրորդ կ'ըլլար : Բայց այն ժամանակէն սկսաւ Հոովմայ պապերուն մէջ տիրապետական հոգի մը երեւնալ ու աճիլ՝ մինչեւ Փոտայ ժամանակները, որ անոնց հաւասար կամ անոնցմէ ալ աւելի պատիւ ուզեց ունենալ. ուստի եւ կոխը շատ մեծցաւ, Յունաց ու Լատինացւոց եկեղեցիներուն մէջ անհաշտելի բշտամութիւն մը մտաւ, եւ այն բշտամութիւնը քանի զնաց հաստատուեցաւ. այնպէս որ քեպետ քանի մը ժողովներ ալ ըրին ետքերը երկու կողմէն որ Յոյնք եւ Հոովմայեցիք մէկմէկու հետ հաշտուին, մինչեւ Փյորենտիոյ ժողովոյն ատենը, բայց օգուտ մը չտեսան. վասն զի կռուոյն բուն արմատը խելոյ միտք չունէին՝ որ էր իրարու վրայ տիրապետելու հոգին : Յայտնի բան է որ երէ այն հոգին մէկզի դրուէր, շատ դիւրին պիտի ըլլար աստուածաբանական խնդիրներուն եւ ուրիշ եկեղեցական իրաւանց ու արարողութեանց պէսպիսութեանը վրայ համաձայնիլը եւ միաբան մնալը : Բայց ինչո՞ւ այնչափ ալ հեռու երբանք. երէ այսօր ալ Հոովմայ պապերը իրենց միանեման տիրապետութեան ջանքէն ետ կենալ ուզէին, ոչ ապաքէն շատ հաւանական է որ Քրիստոսի եկեղեցին ձեւացընող զանազան ազգք եւ ազիւք եւ ժողովուրդք նաեւ արտաքուստ մի *հօտ* միայն ըլլային, եւ իրարու հետ քրիստոնեական եղբայրսիրութեամբ վարուելով՝ մտքերնէն անգամ չանցընէին այնուհետեւ քե ձով որ իրենց պատրիարքին կամ եպիսկոպոսին չհնազանդիր՝ քրիստոնէութենէ դուրս է, չարափառ է, հերետիկոս է, դժոխոց որդի է : — Եւ անա ասով ալ կիմացուի քե ուրեմն Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին պառակտողը, քրիստոնեայ ազգերը կտոր կտոր ընողը, աշխարհիս երեսը զայրակողութեամբ լեցընողը, քրիստոնէութիւնը անհաւատից, կռապաշտից, հրէից եւ մահմետականաց առջեւ ծաղր ընել տուողը՝ ոչ երէ սուրբ հաւատոյ խորհուրդներուն ու եկեղեցական արարողութեանց վրայ ըստ տեղեաց տեղեաց եւ ըստ ազգաց ազգաց զանազան կարծիքներ գտնուիլն է, — հապա այս անհաշտ

բշտամութեամբ անոնց մէկզմէկ դժոխքի դատապարտելն է. կամ որ նոյն է՝ այն ամենայն չարեաց պատճառ՝ հոովմեականաց պնդելն է քե պէտք է որ ամենայն ազգք եւ եկեղեցիք քրիստոնէից զպապը ճանչնան իրենց *մի միայն զուխ*, եւ անոր հրամանացը հնազանդին ամեն բանի մէջ :

Հոովմեական աստուածաբանից մէջ այնպիսի անձինք եղած են որ այս իրենց անտեղի եւ վնասակար կարծիքը մինչեւ ծայրը հասուցեր են : Անոնց մէջ անուանի է Մարիանա անունով սպանիացի յիսուսեոսն աստուածաբանը, որ իր գրքերէն մէկուն մէջ կ'ընդհատաւ քե պապին հրամաններուն դէմ կեցող քաղաւորները մեղքընելը՝ մեղք չէ, արդարութիւն է : Կըսեն, եւ շատ հաւանական է, քե այն գրքին խօսքերէն յորդորուեցաւ Ռաֆայէաք անունով արքայասպանը Գաղղիոյ Հենրիկոս Գ քաղաւորը սպաննելու՝ իբրեւ աստուածահաճոյ գործ մը ընելու մտքով : Գաղղիոյ խորհրդարանը Մարիանային այն գիրքը այրել տուաւ հրապարակաւ Փարիզու մայր եկեղեցւոյն դրան առջեւ 1610ին, եւ սակայն ուրիշ շատ յիսուսեոսն աստուածաբաններ ալ նոյն վարդապետութիւնն ըրին, ինչպէս Պէքան, Սանքարէլլի, Եղեմօն Յովհաննէս, Սուարեզ եւ այլն : Անոնց եւ նմանեաց կարծիքն այս է քե պապն է մի միայն, միանեման եւ տիեզերական քաղաւոր. իսկ կայսերք եւ քաղաւորք անոր *փոխանորդներն* են որ ուզած ատենը կրնայ փոփոխել, եւ երէ իրեն դէմ բան մը ընեն՝ մեղքընել տալ, անոնց տեղը տեղապահ մը յուղարկել, տերութիւնը կառավարել, հաւնած մարդը քաղաւորեցընել, եւ երէ անիկայ ալ ապստամբի՝ սպաննել տալ : Իրացընէ ալ այս սկզբունքը ի գործ դրուեցաւ Գաղղիոյ մէջ քիչ մը ժամանակ՝ 1576ին ատենները. վասն զի Կիզ դուքսը՝ Լոռէնի կարդինային հետ Գաշնակցութիւն մը հաստատեց ի մէջ հոովմեականաց՝ Հենրիկոս Գ քաղաւորը արոտէն ձգելու համար, որովհետեւ այն խաղաղասէր քաղաւորը Կալվինականաց դէմ հալածանք հանել չէր ուզեր : Կիզ դքսին խելքը միտքը այն էր որ ինքը քաղաւորէ. ուստի միաբանեցաւ Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ քաղաւորին ու Գրիգոր ԺԳ պապին հետ, եւ Գաղղիոյ քանի մը քաղաքներուն տիրապետեց : Չղիմացաւ Հենրիկոս այն անիրաւ ապստամբութեան, ու զդուքսը սպաննել տուաւ. ասով աւելի ալ զրգոնց իրեն դէմ հոովմեականաց մոլի եռանդը. պապը զինքը բանադրեց,

Սորպոնի աստուածաբանները հրատարակեցին որ Հենրիկոս արոռեն ձգուած է, եւ տեղապահ քաղաւորական արոռոյն անուանեցաւ Պուրպոնեան կարդինալ մը : Հենրիկոսի ճարը հատած՝ զնաց Նաւարրայի քաղաւորին հետ միացաւ, անկեց գօրք առաւ՝ Փարիզու վրայ քայեց. եւ այն ինչ քաղաքը մտնելու վրայ էր, Յակոբ Կղեմէս (Ժաք Քլեման) անունով դոմինիկեան կրօնաւորին մէկը զարկաւ սպաննեց զինքը : Եւ ահա այն մոլեռանդ աւագակին համար Մարիանա յիսուսեանը ջամբեցաւ ըսելու քէ *Գաղղիոյ յաւերժական պարծանքն է* (æternum Galliæ decus) :

Այս պատմութիւնը հազարէն մէկն է որ հոս քանի մը խօսքով յիշեցինք, որպէս զի հասկըցուի քէ բուն ջերմեռանդ հոռովեական աստուածաբանից միտքը եւ կարծիքը մինչեւ ուր կերպայ : Կրնարցընենք ուրեմն անաջառ աստուածաբանից ու եկեղեցական պատմութեան փոքր իշատե տեղեկութիւն ունեցող ճշմարտասիրաց . Հոռովմայ պապերուն այսպիսի բացարձակ իրաւասութիւն ունենալը ճանչցումն էր երբեք հին դարերուն մէջ : Կրնարցընենք զոնէ մեր ազգին եկեղեցական պատմութիւնը գիտցողներուն . Մեր նախնի հայրապետք եւ վարդապետք որչափ ալ տեղ տեղ *պատուաւոր* յիշատակութիւն մը ըրած ըլլան ըստ արժանւոյն՝ սրբոյն Պետրոսի յաջորդացը վրայ, Երբ կամ ուր ըսած ունին քէ անոնք *միայն* են *զուր* ընդհանրական եկեղեցւոյն Քրիստոսի, եւ քէ ով որ անոնց ջննագանդիր՝ իրրեւ օրինաւոր եւ մի միայն հովուապետաց, *հերժուածոց* է, *հերեմիկոս* է, *մոլորեալ* է : Ոչ ուրեք եւ ոչ երբեք : Այնչափ հեռու էին մեր հնասէր եւ բարեսէր հայրապետները այդպիսի վարդապետութենէ որ երբ զխոնային քէ ատեն պիտի գայ որ իրենց այն մէկ երկու պատուաւոր յիշատակութիւններէն առիք պիտի առնեն ոմանք յազգայնոց եւ յօտարաց պնդելու քէ Պապերը գերագոյն եւ բացարձակ իշխանութիւն եւ իրաւասութիւն ունին ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց, — ուստի եւ ի վերայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, — ամենեւին տարակոյս չունինք որ այն պատուաւոր խօսքերն անգամ ըսելէն զգուշացած կըլլային : Նորէն կըսենք, եւ կրնանք շատ ապացոյցներով հաստատել քէ խաղաղասէր պատրիարքներն ու եպիսկոպոսները, որ եւ իցէ ազգէ, որ եւ իցէ ժամանակ, ամենեւին դժուարութիւն չեն ցուցուցած ճանչնալու քէ Հոռովմայ արոռը *առաջնորդին* մը ունի իրենց մէջ *ի պատիւ* յիշատակի սրբոյն

Պետրոսի, եւ քաղաքին ալ նիւթական համբաւոյն : Եւ այս բանիս հաստատութիւն է մասնաւորապէս մեր ազգին հայրապետներէն ու կարճադիւրաններէն ոմանց ջափաւոր պատուով յիշատակութիւն ընելը Հոռովմայ արոռոյն եւ պապերուն վրայ, մանաւանդ Կիլիկեցոց ատեններն ու վերջի դարերուն մէջ : Բայց *պատիւ* ընելուն եւ *հպատակութիւն* ընծայելուն մէջ եղած տարբերութիւնը անհուն է : Անաւասիկ աշխարհական քաղաւորք ու կայսերք ալ իրարու պատիւ՝ մեծարանք կընեն, միքէ անով իրարու հպատակ կը ճանչցուին : Ո՞ր Հայը կրնայ ըսել խղճմտանքովը քէ Հայոց կարողիկոսները *հպատակէր* են ատենով Հոռովմայ պապերուն, ու յետոյ կամ անոնք եւ կամ անոնց յաջորդները զուրիս քաշեր ապստամբեր են : Գիտենք քէ եղած են բարեմիտ եւ կամ կասկածելի պատմիչներ որ վերջին դարերուն կարճադիւրաններուն առ պապն զրաւ քղքերուն մէջի *խոնարհական* խօսքերը *հպատակութեան* տեղ առեր են : Բայց այն քղքերը ընդունող պապերն անգամ այնպէս չեն հասկըցած անոնց խօսքերը, հապալով խոնարհական կամ քաղաքավարական ու եղբայրսիրական խօսքերու տեղ դրեր են . ապա քէ ոչ, միքէ մէկէն ի մէկ չէին աճապարեր մարդիկ յուղարկելու եւ իրրեւ իրենց սեպհական վիճակ՝ այնպէս կառավարելու զՀայաստան . կամ քէ զոնէ կոնդակ կըզրէին Հայոց որ այսուհետեւ իրենց կարճադիւրան ընտրութիւնը պապին հրամանաւ ու հաճութեամբն ըլլայ, ինչպէս որ ուրիշ ամենայն հոռովմեականներէ կըլլանանք : Իսկ արդ պապերուն կողմանէ այսպիսի պահանջմունք չէ եղած . ըսել է քէ յայտնի է որ Հայոց կողմանէ է որ ամենեւին նշան մը չէ տրուած անիկայ յանձն առնելու . չէ նէ Հոռովմայեցիք միշտ պատրաստ էին եւ են այն պահանջմունքն ընելու, ինչպէս որ յայտնի եղաւ նաեւ մեր օրերը՝ երբոր այժմու Պիոս Թ՛ պապին նուիրակ Ֆերրիերի կարդինալը Պօլիս գնաց :

Կրնայ մէկը հարցընել հոս մեզի քէ « Հապա *Դաշանց Թղթին* » համար ինչ կըսես որ ազգին մէջ հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր ընդունելի եղած, Պօլիս տպուած Ազարանգեղոսի պատմագրութեանը ետեւէն այն ալ տպուած, եւ ընդհանրապէս իրրեւ սրբոյ Լուսաւորչին եւ սրբոյն Սեղբեստրոսի մէջ դրուած ուխտ ու դաշինք ճանչցուած է . եւ միքէ այն Դաշանց քղքէն ջննացուիր որ մեր Լուսաւորիչը, ուստի եւ իր յաջորդները, ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ ընդունեն են բացարձակ

եւ անկախ իշխանութիւն ի վերայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ : »

Այս հարցման տալու պատասխանն իսլաւ հասկընալու համար գիտնալու է որ Եւրոպայի սատուածարանից մէջ առ հասարակ ճանչցուած ճշմարտութիւն մըն է թէ ուրերորդ դարուն վերջերը , Հռովմայ արքայուն ղիւանաղապիրներէն ոմանք , եւ յանուանէ Իսիդորոս Մերքաբոր անունով մէկը , եօրանատունի չափ սուտ կոնդակներ շինած են յանուն այլ եւ այլ պապից ' ի սրբոյն կոչեմայ մինչեւ սրբոյն Սեղբեստրոսի անունովը , որ մինչեւ հիմա կան Սուտ կոնդակադիրք (զաղղ. fausses décrétales) մակագրով հաւաքուած : Այն կոնդակները շինողներուն մի միայն ղիտաւորութիւնն է եղեր ' պապերուն իշխանութիւնն ու իրաւասութիւնը մեծցընել , ու բովանդակ տիեզերական եկեղեցւոյն Քրիստոսի վրայ տարածել , այնպէս որ ուրիշ ամենայն պատրիարքներն ու արքեպիսկոպոսներն ալ իրենց իշխանութիւնը պապերէն առած սեպուելով ' անոնց հնազանդին ու հպատակին ամեն բանի մէջ : Միջին դարու պէս տգիտութեան ժամանակ ղիւրին եղաւ այն անարժան խաբեաններուն իրենց անհերք խաբղախութիւնը պարարկել , եւ այն կոնդակներուն վկայութիւնը իբրեւ վաւերական խօսքեր ընդունելի ընել իրենցմէ աւելի տգետներուն : Ուստի եւ իրաւամբ կրսէ Պերժիէ գաղղիացի աստուածաբանը թէ « Բաւական է այս միայն ղիտնալը թէ « ալ հիմա մեկ մարդ մը ջկայ այնչափ տգետ ' որ « հաւատոյ մասի մը կամ եկեղեցական բարեկարգութեան խնդրոյ մը համար այն սուտ « կոնդակագրքէն վկայութիւն բերէ ' որ ուրերորդ « դարուն վերջերը շինուած է : »

Արդ ո՞վ որ այն սուտ կոնդակներէն մէկը կարգալէն ետեւ ' մեր մէջ գտնուած Դաշանց բուղբը աչքէ անցընէ , անկարելի է որ մեկէն ի մեկ չհասկընայ թէ անիկայ ալ նոյն քուրալէն ելած ' բոլորովին շինծու եւ ամենեւին անհիմն կոնդակ մըն է . եւ այն ' ոչ երէ ուրերորդ կամ իններորդ դարերուն մէջ շինուած , հապա իրեք չորս հարիւր տարի ալ ետք ' խաջակիր զօրաց արեւմուտքէն արեւելք գնացած ատենը , այսինքն մեր Ռուբինեանց ժամանակները ' որ մեծ յոյս ունէին Եւրոպայի տերութիւններէն հօգօր պաշտպանութիւն մը գտնելու ընդդէմ ալլաղգեաց ' միջնորդութեամբ պապին Հռովմայ :

Գիտէին մերոնք Ագարանգեղոսի , Չենորայ , Բուզանդայ , Խորենացւոյն պատմութիւններէն եւ

ազգային ընդհանուր աւանդութենէն թէ սուրբ Լուսաւորիչն մեր Հոռմ գնացեր է Տրդատայ հետ , եւ այն առթով *դաշն* սիրոյ եւ բարեկամութեան հաստատուեր է անոնց եւ Կոստանդիանոսի ու սրբոյն Սեղբեստրոսի մէջ : Այս հաստատունն հիման վրայ , տեսնելով որ արդէն կրգտնուին սուտ կոնդակներ այլ եւ այլ հին պապերու անունով մեկուն մեկային տրուած (զոր թերեւս մերոնցմէ ոմանք վաւերականի տեղ ալ կրգնէին) , շինելու արժարեցուցեր են յայնպիսի մեծարան ոճով ' բայց ռամկական շարադրութեամբ ու այն ատենի տգիտական կարծիքներով լեցուն կոնդակ մը , որ եւ ըսուեր է *Թուրթ դաշանց* : Արդ Տրդատայ եւ Կոստանդիանոսի մէջ եղած դաշնադրութեանը խօսք չունինք , որպէս եւ ոչ Սեղբեստրոսի եւ Լուսաւորիչին մէջ հաստատուած բարեկամութեանը . բայց թէ այն դաշնադրութեան եւ բարեկամութեան պայմանները Դաշանց բղբոյն մէջի եղածներն ըլլան ' ամենեւին չենք կրնար ընդունիլ : Ինքն իսկ Հ. Միքայիլ վարդապետն Չամչեան , որ իբրեւ հոռովմեական ' կըջանայ այն բուղբը իբրեւ վաւերական գրուածք երեցընել , մէջի այլանդակ գրուցուածքներէն ստիպուած է ըսելու թէ « Արժան է ղիտել ղի այս բուղբ դա- « շանց յանցանել ժամանակաց ձեռաց ի ձեռս « շրջելով ' բաղում ալլայութիւն է առեալ , եւ « բաղում խանգարմունք մտեալ են յայն , մա- « նաւանդ յեղանակ խօսից բարդութեան բանից , « զորս երկար լինի քննել : » — Մեր ընթերցողաց փոքրիկ ճաշակ մը ըլլայ այն կոնդակին ալլանդակ խօսքերուն եւ ընդհանուր ոճոյն եւ հոգւոյն ' այս հատուածը որ հոռովմեականք վկայութիւն կրբերեն պապին իրաւասութեանը , ոչ թէ վաւերական համարելով , հապա ի Պօլիս տպուած ըլլալուն ' ազգին մէջէն ոմանց վաւերական երեցած ըլլալը ցուցընել ուզելով . « Ստորագրեցաւ « հրովարտակս հրամանաւ իմով *մեծի պապոս* « Հռովմայեցւոց Եսեբրիոսի , որ եւ Սեղբեստրոս , « արքոսակալի ղլխաւորաց ատարիւղոց Պետրոսի « եւ Պօղոսի , որ *Երկրաւոր եւ Երկնաւոր բանալեօք* « *ունիմ իշխանութիւն յարեւմտեց մինչեւ յարեւելս* « Ի ՎԵՐԱՅ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԶԳԱՅ ԲԵՐՍՏՈՍԱՐԱՆԵՐՑ , « կապօղ եւ արձակօղ ի յերկինս եւ ի յերկրի , « եւ ՀՐԱՄԱՆԱԶԱՆ ՀԶՈՐ ՅԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎԵՂԵՅԵՍ « ԲԵՐՍՏՈՍԻ . . . եւ *խնդաղլուս պատապարդոյ Հռովմայ* ' Սեղբեստրոս , եւ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԶԵԱՐԷԻ . . . յօ- « ժարեցայ ի պատուել ղմեծ խոստովանողս « Քրիստոսի զգահակիցս իմ ղԳԻԳՈՐԻՈՍ . . .

« Կարգեցաք զնա մեզ զլխափոխան, եւ ճրամա-
 « նանան ամենայն միջնաշխարհիդ : » Ո՞չ ապաքեն
 ասոնք այնպիսի խօսքեր են որ նախ՝ այն ատենի
 պատկերեն եւ ոչ մէկուն մտքեն անգամ չէին կրնար
 անցնիլ որ ըսէր. երկրորդ՝ Դաշանց բղբին մէջ
 ալ ետքեն մտած են ըսելը կարելի չէ, որովհետեւ
 բովանդակ հիւսուածքը այս ոճով է. երրորդ՝
 երեւ այդ խօսքերը անհիմն եւ բոլոր Դաշանց
 բողբը շինծու չըլլային, սուրբ Լուսաւորչին
 որդիքն ու բոռունքը իրմէ ետքը ինչո՞ւ համար
 Կեսարիա պիտի երթային պատրիարքական ձեռ-
 նադրութիւն առնելու համար. եւ չորրորդ, սուրբ
 Լուսաւորչին մեր երեւ ամենայն միջնաշխարհին,
 այսինքն բովանդակ Հայաստանի, Վրաստանի,
 Փոքուն Ասիայ, Միջագետաց եւ Ասորոց ճրա-
 մանան եր' իբրեւ զլխափոխան պապին, ինչո՞ւ
 համար այն երանելին ոչ երբեք մտաբերեց իր
 իշխանութիւնը բանեցընել այն երկիրներուն եկե-
 ղեցեացը վրայ : Թող Դաշանց բղբոյն մէջի խառ-
 նափնդոր ժամանակագրութիւնը, տգիտական
 եւ անհիմն պատմութիւնները, գաղղիարէնէ առ-
 նուած բարբարոս բառերը, եւ այլն եւ այլն, որ
 մէյմէկ անմխտելի ապացոյցներ են շինծու բան
 ըլլալուն :

Մինչեւ հիմա ըսածներես յուսանք թէ ըստ
 բաւականին հասկըցուեցաւ թէ պապերուն ուրիշ
 ամենայն եկեղեցեաց եւ պատրիարքաց վրայ տի-
 րապետելու ջանքը անիրաւ եւ անտեղի բան է,
 եւ թէ անոնց ջննազանդող կամ ջնպատակող
 մարդկանց հերժուածող եւ հերձակոտկամ չարափառ
 ըտողը՝ իրացընէ ինքն կրնայ ըսուիլ հերժուածող
 եւ մոլորեալ յողղափառ վարդապետութենէ եկե-
 ղեցոյն Քրիստոսի :

Թերեւս ջերմեռանդ պապականաց եւ միամիտ
 հոռովմեականաց համար այս ըսածնիս հայնոյական
 բան մը երեւնայ. զարմանք չէ. այնչափ ըսուի
 է իրենց ասոր հակառակ վարդապետութիւնն որ
 մտքերնուն մէջ անջնջելի կերպով տպաւորուի
 է թէ արքայութեան բանալիները պապին ձեռքն
 են : անիկայ ալ անոնց միայն կըրանայ դոները՝
 որոնք որ իրենց ազգային սեպհական հովիւներէն
 ու հովուապետներէն զլուխ կըքաշեն, կըխորշին,
 կըխախչին, եւ հոռովմեական քարոզչաց ետեւեն
 կըրբան : Ողբալի վիճակ, եւ ամենայն ազգասեր
 եւ ճշմարտասեր սրտից մեծապէս ցաւալի :

Յաւակից է մեզի այս կողմանէ նաեւ նոյն բա-
 րելիշատակ Հ. Միքայել վարդապետն Չամչեան :
 Միայն թէ անիկայ Դաշանց բղբոյն գէր ըստ մա-

սին վաւերականութեանը վրայ տարակոյս չցու-
 ցընելովը՝ կըպնդէ թէ Հայք ոչ միայն Հոռովմայ
 արոժոյն առաջնութիւնը կամ նախապատուու-
 րիւնը կընդունին, հապա նաեւ անոր զհրազոյն
 իշխանութիւնը ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց քրիս-
 տոնէից : Երեւ ինքը հոռովմեական եկեղեցւոյ հպա-
 տակ մնալու միտք չունենար, յիրաւի մեծ նա-
 խատիւնը կըրեր իրեն հմտութեանը այսպիսի
 կարծիք ունենալով : Բանի մը սովորական դար-
 ձած վկայութիւններ ալ կըրեր ի գրոց նախնի
 վարդապետաց որ, ինչպէս առաջ ըսինք, Հոռով-
 մայ արոժոյն եւ պապերուն վրայ մեծարանք եւ
 պատուով ըսուած խօսքեր են միայն. ամենեւին
 իրաւարանական ճշգրտիւն չունին, ոչ երբեք կը-
 ցուցընեն թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաջ-
 նորդները այն կերպով հպատակ են եղեր Հոռով-
 մայ արոժոյն՝ ինչ կերպով որ կընպատակին անոր
 այժմու հոռովմեական Հայոց քահանաներն ու
 եպիսկոպոսները, եւ ոչ երբեք կըվարդապետեն
 թէ ով որ պապին իշխանութեանը ջննազանդիր՝
 դժոխք կերբայ : Անկէց աւելի ճիշդ էին, երեւ
 չենք սխալիր, անցեալ տարի առ արքեպիսկո-
 պոսն Փարիզու տրուած տետրակին խօս-
 քերը. սակայն պապերուն տիրապետութենէն
 իրաւամբ սարսափող Լուսաւորչական եղբարք
 մեր՝ իրաւամբ ալ վախցան թիչ մը որ չըլլայ թէ
 Հայաստանեայց եկեղեցին ատենով Հոռովմայ
 պապերուն իշխանութեանը տակ եղած երեւնայ
 ինչ եւ իցէ կերպով՝ այն տետրակը կարդացող-
 ներուն : Բայց երբ տեսան որ այն տետրակին
 վերջի խօսքերուն ամենեւին ջնանեցան պապա-
 կանները, մերոնց սիրտը հանգչեցաւ, եւ ազգին
 մէջ ծագած այլ եւ այլ խօսակցութիւնները դա-
 դրեցան :

Չամչեան վարդապետին միտքը զլխաւորապէս
 Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը
 ցուցընել ըլլալով ընդդէմ չարախօսաց ազգիս,
 այսինքն եւրոպացի քարոզչաց եւ անոնց ձամբան
 բռնող լատինահայ կրօնաւորաց եւ քահանայից,
 երկրորդաբար ալ մեր ազգին Լատինացւոց եւ
 կաթոլիկաց դէմ ունեցած անհաշտ ատելութիւնը
 պակսեցընել ուզելովը, զարմանք չէր որ այն
 ոճով խօսէր՝ ինչ որ բռներ է իր վաճանքին մէջ :
 Այս տեղեկութիւնը տալեն ետեւ՝ կարծեմ թէ
 կրնանք իրեն այս նիւթիս վրայ ըսած մէկ քանի
 նշանաւոր խօսքերը մէջ բերել, իր հոգեկաւոր
 ՎԱՀՍԵ ՌԵՂԱՍՏԱՌԱՌԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
 ըսուած գրքին խօսքերէն քաղելով, առանց մոռ-

նայուք ե հոգովեական հայ վարդապետի խօսքեր են: Մանաւանդ որ անով նոյն վարդապետին իշատագութիւն իրաւանց Լուսաւորջական արոժոյն ըսած ուրիշ խօսքերը աւելի ալ գօրաւոր եւ նշանական պէտք ե երեսնան բան հասկըցողներուն: Չամբհան վարդապետին մէկ հնարքը այս է, որ Հոովմայ պապերուն կամ ընդհանրապէս ամենայն հոովմեականաց բռնած ճամբան պախարակելու ատեն՝ մեղադրութիւնը մասնաւոր կերպով բաղեբայից՝ այսինքն արեւելք գնացող լատին քահանայից, եւ միսիոնարաց՝ այսինքն լատինահայ քահանայից վրայ կը ձգէ:

« Գտանին ոմանք, մանաւանդ բաղեբայք եւ « միսիոնարք հանդերձ արբանեկօք իւրեանց, « որոց տեսեալ զողջմտութիւն Հայոց եւ զմտեր- « մութիւն առ զան Հոովմայ (որ շատ տարբեր է « անոր հպատակէէն), սկսանին պատճառանս « պատճառել՝ ասելով քե « Գիտեմք եւ մեր զի « Հայք յառաջին ժամանակս ընդունեին զնախա- « զահութիւն առաքելական արոժոյն (զնախազա- « հութիւն կարգի եւ ոչ քե իշխանութեան), բայց « այժմուս չէ այնպէս: ... Հայք զառ ինախնեաց « իւրեանց իշեալ համարումն ոչ են փոխեալ եւ ոչ « քողեալ. այլ որպէս էր ի սկզբանէ անտի՝ այն- « պէս է եւ այժմ. . . (Միայն քե) որք զայդպիսիսդ « բարբառին դասք բաղեբայից եւ միսիոնարաց՝ « ճշմարտապէս պատճառ եղեն ի քանի մի դա- « րուց եւ այսր՝ զի սեր Հայոց առ զան Հոովմայ « հովասցի կամ պաղեսցի. . . Վասն զի զայնպիսի « տարադեպ ընթացս վարեն ի բանս եւ ի գործս, « որով յատելութիւն զրգոնն զոգիս բազմաց՝ բող « քե ի հովութիւն սիրոյ: Երէ ինչ ինչ յարարուա- « ծոց դոցա լիցի ինձ առաջի մատուցանել, մի « ինչ դժուարեսցին. զի երբ ինքեանք ի մեր « ազգի վերայ զամենայն պակասութիւն բարդեն « հանդերձ ծանր ծանր բշխամանօք, եւ հերետի- « կոս եւ հերձուածող անուանակոչութեամբ, չու- « նին իրաւունս դժկամակ լինելոյ՝ յորժամ մեր « առանց այնպիսի ծանր գրուցաց, փոքր ի շատե « յառաջ բերցուք զայնպիսի գործս եւեր՝ որովք « խրտուցեալ են եւ խրտուցանեն զազգն:

« Առաջին տարադեպ ընթացք նոցա այս է զի « կամին ինքեանս որսալ զժողովուրդն, այնպէս « զի մի այլ եւս հպատակեսցն անմիջական « առաջնորդաց իւրեանց, այլ լատին առաջնոր- « դաց. . . Արդ յայտ է քե այս գործ քանի խրա- « ցուցանէ զազգն. վասն զի ազգն զիւր առաջ- « նորդս եւ անմիջական հովիւս ունելով, պարտի

« անմիջապէս նոցա հպատակել, եւ հանդերձ « առաջնորդօքն իւրովք պարտի հպատալ « ի գլուխն ամենայնի ի Բրիտանոս. . .

« Երկրորդ տարադեպ ընթացք նոցա այս է զի « զայնպիսի հնազանդութիւն պահանջեն առ զան « Հոովմայ՝ որ արտաքոյ ելանէ իրաւանց, եւ չէ « երբեք լեալ ի մէջ եկեղեցւոյ յառաջին ժամա- « նակս. . .

« Երրորդ տարադեպ ընթացք նոցա այս է, զի « երբ նշմարեն ի վերայ մասնաւոր անձանց « ոմանց ինչ ինչ անկատարութիւն, եւ կամ յա- « լետ տեսանեն ինչ ի վերայ ազգին որ ոչ հաճոյ « քուլիցի յաջս անձանց իւրեանց, եւ աննման « իղեայի իւրեանց, փոխանակ ազդ առնելոյ « սիրով անմիջական հովութիւն նորին ազգի, ին- « քեանք սկսանին հովութեան քեկն ածել՝ « ասելով քե « Առեալ է մեր իշխանութիւն ի սրբա- « զան պապէն (եւ առնուն իսկ) այդպէս առնելոյ, « եւ իրաւունք կան ի ձեռին մերում միսիոնա- « րական իշխանութեամբ մինչեւ զհովիւսդ իսկ « զձեր կառավարելոյ: » Եւ ոչ այսչափ միայն, « այլ եւ յաւելուն՝ քե « Որ ոք հնազանդեսցի « հովուացդ այդոցիկ արեւելից՝ մեղանչէ, եւ « այն մահուցափ մեղօք: » Զայս հանապազ աջօք « տեսանեն եւ ձեռօք շօշափեն յորոցմիջի կայցեն « բաղեբայք: Արդ յայտ է քե ի տեսանել հովուաց « ազգին զայդպիսի բռնակալութիւն, եւ ի լսելն « զայդպիսի ասացուածս վտարանջութեան, « ի հարկէ գայթակղին. . . քանզի զիտեն զի ին- « քեանք են անմիջական հարազատ հովիւ ազգի « իւրեանց, եւ զի առանց զիտութեան իւրեանց, « կամ առանց խափանածոյ հովուական պաշ- « տաման իւրեանց, ոչ է կարող առանձին ոք « օտարազգի գալ եւ հովութիւն առնել ի վերայ « ոչխարաց իւրեանց. . .

« Բայց զինչ տան պատասխանի բաղեբայք. « « Մեր իրաւամբ զայս այսպէս առնեմք. վասն « զի հովիւք Հայոց հերետիկոս գոյով՝ կորուսեալ « են զիրաւունս իւրեանց: » Այս պատասխանի « առաւել տգիտական է քան յանդգնական. զի « երէ իրաւագիտութեան խելամուտ էին՝ ոչ կա- « րէին ասել զայդ: Քանզի ըստ իրաւանց եկե- « ղեցւոյ՝ հովիւ ոք որ յականէ յանուանէ չիցէ « հրատարակեալ հերետիկոս, չէ կորուսեալ իւր « զիւր իրաւունս: Թող նախ կարող լիցին ցու- « ցանել բաղեբայք՝ քե ազգն Հայոց կամ հովիւք « ազգին յականէ յանուանէ մերժեալ են յեկեղե- « ցւոյ (օրինաւոր ընդհանուր ժողովով), եւ ապա

« իշխեսցեն այդպիսորեն ճշխանալ : Երեւր-
« դարեւ այդպիսի տխմարութեամբ վարեն բնա-
« կիչք Երոպիոյ, վեր ի վայր լինէին ամենայն
« քաղաքութիւնք արեւմտեայց... ուր բողից
« զի հովիւք Հայոց *Եւ ոչ իսկ արատ ունին* ներեալի-
« կոսութեան կամ հերձուածողութեան :

« Զորքորդ տարադէպ ընթացք նոցա այս է,
« զի ոչ փոյք է նոցա քե իշխանութիւն սրբազան
« պապին ծանուցի այլոց, կամ գլխաւորութիւն
« նորին երեսեցի, այլ ընդ նովին պատրուակաւ
« ինքեանք մեծացին. քանզի այդ պատճառանք
« իմն է՝ քաջ ծանուցեալ ամենեցուն, եւ այդ-
« պիսի պատճառանք կամին եւ հնարին զի տի-
« րեսցեն ժողովրդեան. զասր նոցին զգեցցին,
« զկարն նոցուն զիեսցեն, եւ զնոցայսն իւրա-
« ցուցեն. ահա այդ է ըղձութիւն եւ դիտումն
« դոցա բանիւք եւ արդեամբք, որպէս յայտ է
« տեսողաց եւ խողաց, եւ ոչ իսկ անձանց իւ-
« բեանց անյայտ. զի ըստ առածին՝ « Նիգակ
« ջամփոփի ի քսակ : » Եւ ի վարել սոցա այս-
« պէս՝ ո՞րք այնուհետեւ անսասցէ նոցա : Իսկ
« նոցա տեսեալ զի ջանսան ինքեանց, սկսանին
« այսր անդր բողոք ունել քե դոքա մերձեն զա-
« ռաքելական արոոն, եւ այլն, որպէս քե յան-
« ձինս նոցա բազմեալ իցէ զանն առաքելա-
« կան : ...

« Ոմանք յաստուածարանից, որք ոչն են զի-
« տակ քե յինչպիսի վիճակի իցէ ազգն Հայոց, եւ
« առաւել եւս ոմանք ի բաղերայից՝ որք ոչն
« կամին զիտել գորպիսութիւն ազգին՝ զոր աջօք
« տեսանեն, քառեակ առարկութիւնս կամ ընդ-
« դիմութիւնս յեղեղեն՝ առ ի տեսանել քե Հայք
« բաժանեալ իցեն յառաքելական արոոյն... :

« Առաջին դիմադրութիւն այս է՝ քե ընդէր
« ոչ յիշեն Հայք ի պատարագի զանուն պապին :
« Զայս բան յորժամ առաջարկեն աստուածա-
« բանք, ոչ այսպիսի անորոշ եղանակաւ խօսին,
« այլ որոշեալ ոճով բարբառին ըստ կարգի
« իրաւանց՝ քե ընդէր կարուղիկոսն կամ պա-
« տրիարքն Հայոց ըստ հին սովորութեան եկե-
« ղեցոյ՝ ջառնէ զայս յիշատակ : Իսկ բաղե-
« րայք՝ որք ոչ նուրբ հային ի գննութիւն իրա-
« ւանց, զայսօրինակ բարբառին, քե ընդէր
« քահանայք Հայոց առ հասարակ եւ ժողովուրդք
« ոչ յիշատակեն զանուն պապին, այլ զիւրեանց
« կարուղիկոսունս եւ զպատրիարքս : Աստուա-
« ծարանից ասացուածն ըստ ինքեան ունի ինչ
« տեղի իբրեւ համաձայն իրաւանց (ոչ քե *իրաւանց*

« այլ թերեւս վայելչութեան եւ սիրոյ). իսկ բաղե-
« րայիցն ամենայն իրօք անտեղի է իբրեւ ար-
« տաքոյ իրաւանց : Եւ քե զիւրդ, ծանիր : Հին
« սովորութիւն էր ի մէջ եկեղեցոյ, զովելի յոյժ
« եւ վաժարելի, զի իւրաքանչիւր պատրիար-
« քունք յիշէին զայլ պատրիարքունս... : Իսկ
« քե արդեօք նաեւ կարուղիկոսն Հայոց՝ որ պա-
« տրիարք ազգին կոչիւր՝ ունէր ընդ այս գայս-
« պիսի տուրեւառ կամ կապակցութիւն՝ քե ոչ,
« բնաւին նշան ինչ ոչ ունիմք, ոչ ի գրոց եւ ոչ
« յաւանդութեանց : Զայս միայն զիտեմք՝ զի
« Հայք ընդհանրապէս բազում մաղքանս եւ
« աղօթս ունին վասն առաջնորդաց իւրաքանչիւր
« եկեղեցեաց, եւ վասն լրութեան բովանդակ եկե-
« ղեցոյ : Այսպիսի ընդհանրական յիշատակու-
« րիւնք ի պաշտամունս Հայոց ի սկզբանէ հետե-
« եղեալ եւ միշտ ի գործ ածեալ են. բայց ոչ ու-
« ընք գտանի ի նին օրինակս պաշտամանց մե-
« րոց՝ քե զայլոյ ազգի հայրապետս եւս յանուանէ
« յիշատակեալ իցեն երբեք : Իսկ հասարակ
« եպիսկոպոսաց եւ քահանայից յամենայն ազգս
« այս էր սովորութիւն, զի իւրաքանչիւր զիւ-
« բեանց սեպհական պատրիարքն կամ կաթու-
« ղիկոսն յիշէին. եւ չէ լեալ երբեք լսելի՝ քե
« քահանայ ոմն յիշեսցէ՝ բաց ի պատրիարքե
« իւրմէ՝ զայլ ոք պատրիարք եւս, կամ փոխա-
« նակ զիւր պատրիարքն յիշելոյ՝ զայլ ոք յիշես-
« ցէ, մանաւանդ ի մէջ Հայոց բնաւին անյուր է
« այս : Եւ զի այս այսպէս է, զիմորդ յապա բա-
« դերայք (իմն *հռովմէականք առ հասարակ*) ստի-
« պել յօժարին զքահանայս Հայոց քե պարտ է
« ձեզ յիշել զպապն այնպէս՝ որպէս քե գլխաւոր
« նշան ուղղափառութեան համարեցի այդ :
« Զայդպիսի նորալուր նշան ոչ երբեք ի գործ
« ածին նախնի սուրբ հարք մեր... :

« Երկրորդ դիմադրութիւն այս է՝ քե ընդէր
« կարուղիկոսունք Հայոց կամ պատրիարքունք
« նոցա ոչ գրեն բողոք յարոոն առաքելական,
« որ քե եւ չիցէ հարկաւոր, գէր նշան ինչ սի-
« րոյ է : Այս դիմադրութիւն ոչ ինչ ընդհատ
« երեւի յառաջնոյն. եւ երէ ի նիւրն հայեցուք՝
« քան զայն վտանգաւոր է, իբր դրօշակ ապրս-
« տամբութեան կարծեցեալ առաջի այլոց. եւ
« իրօք է դժուարին քան զնախկինն : Զի որով-
« հետեւ ազգն ողջոյն ընդ տէրութեամբ այլոյ
« կայ, ոչ կարեն համարձակ բողոք գրել, մա-
« նաւանդ քե եւ ոչ իսկ լուելայն կամ գաղտ. զի
« այս յաւետ ծանր վտանգի է առիթ ի միոյ կող-

« մանե՛ք քան զյայտնի գրեալն : Զի բէ՛ իմասցին
 « ալլազգիք՝ երբէ՛ այսպիսի կցորդութիւն ունին
 « Հայք ընդ արեւմտեայս, իսկ եւ իսկ անհնարին
 « հալածանս յարուցանեն ի վերայ նոցա՝ իբրեւ
 « ի վերայ յայտնի ապստամբաց : Եւ սակայն երբ
 « վտանգ լինէր, եւ երբ չլինէր, այս միայն կարէր
 « արգիլել զերբեւեկութիւն բոլորց, զի Հայք ընդ
 « իշխանութեամբ ալլոց գոյով՝ ոչ կարեն ի սոյն
 « բերիլ. եւ ի կողմանէ Հռովմայ եւս ոչ կարեն
 « իրաւամբ պահանջել զայս ի Հայոց : Եւ այսմ
 « քաջ գիտակ են նաեւ ինքեանք, եւ զփորձն
 « իսկ առաջի աջաց իւրեանց ունին. վասն զի
 « ի Ֆրենկիստան եպիսկոպոսունք՝ որ կան ի մէջ
 « քաղաւորութեան քրիստոնէից, զաղղիացւոց,
 « զերմանացւոց եւ ալլն, ոչ կարեն ինքնագլուխ
 « բուղք գրել առ զահն առանց զիտութեան քա-
 « ղաւորութեան : Արդ երբ յերոպիա ի մէջ քրիս-
 « տոնեայ քաղաւորութեանց այսպիսի զգուշու-
 « րիւնք պահին, զինչ ունիս ասել վասն արեւե-
 « լեայց եղելոց ընդ իշխանութեամբ ալլազգեաց :
 « Այս զլուխ դիմադրութեան չկարօտի երկար
 « խնդրոց. բայց բուի բէ հակառակորդք սովին
 « բանիւք այլ ինչ կամին ի ներքս մուծանել.
 « այսինքն է զուցէ յայն սակս բախանձէին զհար-
 « կաւորութիւն բոլրակցութեան, որպէս զի կա-
 « բուղիկոսն Հայոց ի գլխաւորագոյն առքի, որ
 « է ժամանակ նորոգ նստելոյ յարող, գրով ծա-
 « նուցէ պապին զընտրութիւն իւր, եւ այսպէս
 « առ սակաւ սակաւ սովորութիւն լիցի ընդունել
 « Հայոց ի Հռովմայ զհաստատութիւն պատրիար-
 « քութեան, եւ կարգաւորութեան նորա սպասել :
 « Բացայայտ ասացից. կամին զի հաստատութիւն
 « արողոյն Հայոց յամենայն ընտրութեան կա-
 « խումն ունիցի ի Հռովմայ : Այլ չիք այսմ տեղի.
 « զի Հայք ունին անդատին ի Սեղբեստրոսէ (ըստ
 « աւանդութեան յետին դարուց) զի կաբուղիկո-
 « սունք ընտրութեամբ ազգին յիւրեանց եպիս-
 « կոպոսաց առնուցուն զձեռնադրութիւն, որ-
 « պէս յայտնի աւանդի ի Թուրքն դաշանց (որում
 « ամենեւին չէին կարօտ). եւ զայն իրաւունս
 « պահեալ են եւ պահեն անխախտ մինչ ցայժմ,
 « ըստ որում եւ ոչ Յունաց տեղի ետուն յաւուրս
 « Շնորհալոյն՝ երբ կամէին նոքա զի ընտրու-
 « րիւն կաբուղիկոսին կախումն ունիցի զկայսե-
 « րէն եւ զպատրիարքէն : Նաեւ ի ժամանակս
 « Կիւիկեցւոց, յորում ըստ բաղերայից՝ կաբու-
 « ղիկոսունք ուղղափառ էին, ոչ խնդրէին զհաս-
 « տատութիւն պատրիարքութեան իւրեանց ի

« սրբազան պապէն. ուստի եւ չէ արժան երկա-
 « րել զբանս յաղագս այսորիկ :

« Երրորդ դիմադրութիւն այս է, զի երբ կոն-
 « դակ ինչ հասցէ առ Հայս ի քահանայապետէն,
 « չընդունին զայն, կամ զոնէ կասկածի պապն
 « զընդունելութենէ նոցա, եւ վասն այն յետս
 « կասի ի գրելոյ : Այդ բան երբ ունիցի ինչ ստու-
 « զութիւն, ամենեւին ալլազգ է քան զոր կարծեն
 « չարախօսք. զի ոչ երբ չընդունին, այլ զի ոչ
 « կարեն, որպէս յայտ է ի նախագրելոցս. եւ այս
 « իսկ է պատճառն, զի յայժմու ժամանակի հազիւ
 « երբեք գրեպապն կոնդակ յարեւելս, մանաւանդ
 « բէ բնաւ երբեք իսկ չգրէ, ոչ վասն անվստա-
 « հութեան՝ առ որս ունի գրել, այլ վասն զգու-
 « շութեան յերեսաց այնոցիկ՝ ընդ որոց ձեռամբ
 « կան յարեւելս քրիստոնեայք. զի որովհետեւ
 « ընդ իշխանութեամբ ալլոց կապեալ կան, ընդ
 « ելանել բանին ի վեր՝ մինչեւ ի մահ վտանգին :
 « Բայց դիցուք բէ չկայցէ վտանգ. տակաւին
 « յայլմէ կողմանէ բաւական դժուարութիւն կայ
 « առաջի. վասն զի այդ կոնդակ երբ ընդդէմ
 « ելցէ հին սովորութեան նոցա, այնպիսի սովո-
 « րութեան ասեմ՝ որ ոչ է ընդդէմ աստուածային
 « եւ բնական օրինաց, եւ ոչ ընդդէմ բարի վա-
 « րուց, ոչ կարեն փոխել. ապա բէ ոչ՝ մեծամեծ
 « խռովութիւնք եւ վնասակար գործք զնեա զան,
 « որպէս յայտ է ի բազմապատիկ փորձոյ բազ-
 « մաց դարուց : Եւ մի ինչ զարմացիս ընդ այս.
 « վասն զի սմին նման բազում անցք անցանեն
 « առ բազումս յերոպիա ի մէջ քրիստոնեայ
 « քաղաւորութեանց, որոց սեպիական պատ-
 « րիարքն իսկ է պապն, եւ անհամեմատ առա-
 « լելութեամբ զօրէ բան նորա անմիջապէս առ
 « արեւմտեայս, բայց այսու ամենապիւ՝ երբ
 « առ նոսա կոնդակ ինչ հասանիցէ ի գահէն, ոչ
 « առ ժամայն ընդունին, այլ նախ աշխարհական
 « իշխանք եւ քաղաւորք տեղեացն ընդ քննու-
 « րեամբ արկանեն, եւ տան քննել աստուածա-
 « բանից իւրեանց : Եւ յետ քննութեան իբրեւ
 « տեսանեն՝ երբ օգտէ ինքեանց կամ դիւրաւ
 « կատարի, բոլր տան զի հրատարակեսցի. ապա
 « բէ այլ ազգ իցէ, մանաւանդ բէ ներհակ իցէ
 « հին սովորութեան երկրին, չտան բոլր հրատա-
 « րակելոյ, եւ այսպէս ոչ պահի այն հրաման :
 « Եւ այսմ գլխաւոր պատճառ տան աստուածա-
 « բանք նոցա, որպէս յիշեցաք ի նշանակեալ
 « տեղիս, զպահպանութիւն անդորրութեան ժո-
 « դովրդեան, որում պարտական են ասեն պաշտ-

« պան լինել իշխանք աշխարհաց. եւ զայս նաեւ
« զանն այսպէս կամի ասեն, եւ այլն :

« Եւ արդ քաջ կշռեա աղաչեմ. երէ ի մեջ քա-
« զաւորութեանց քրիստոնէից՝ ուր ամենայն ինչ
« կարգաւորեալ է, եւ ամենեքին յանդորրու
« վայելեն, եւ դիւրաւ կարեն կատարել, այսպիսի
« զգուշութիւն պահի, զինչ ասելի է ապա նկատ-
« մամբ Հայոց, որոց վիճակ եւ պայման ամե-
« նայնիւ այլ ազգ է, եւ զայլ օրինակ մեծագոյն
« զգուշութիւն պահանջէ :

« Կայ աստանօր եւ այլ ինչ նկատելի, ըստ
« որում ծանուցանեն իրաւագետք Լատինա-
« ցոց՝ որք փորձ են իրացն : Բազում ան-
« զամ հանդիպեալ է զի քեպետ յանուն քահա-
« նայապետին է գրեալ կոնդակ ինչ կամ յղեալ
« իբրեւ հրաման ի դիմաց նորա, բայց ոչ այնպէս
« որպէս հրամայեցան ի քահանայապետին, այլ
« փոփոխութեամբ իւր, այսինքն կամ յաւե-
« յուածով կամ նուագութեամբ, կամ այլայլու-
« րեամբ ոճոյ բանից նորա. փոխանակ բառիս
« յորդորեմք՝ ղենելով *հրամայեմք*, կամ *վճռեմք*.
« փոխանակ բառիս *արժան է՝* ղենելով *պարտ է,*
« *հարկ է,* եւ որ մեծն է՝ զմասնաւոր եղերս յնդ-
« հանուրն շրջելով, եւ այլն : Վասն զի բնե-
« րակայ պաշտօնեայք գրողք կամ օրինակողք՝
« մասնաւոր դիտումն ինչ ունելով, բազում ան-
« զամ հանդիպի զի պաշտօնեայք բախանձեալ
« յայլոց կամ յանձանց՝ կարեւոր դատեն զգրելն
« ինչ կոնդակ կամ վճիռ. եւ ոչ գտեալ դիպօղ
« ժամ, կամ վասն այլոյ նկատման, ոչ հանեն
« յատեան պապին զայն բան, այլ միայն զիմաստ
« նորին եւ զգօրութիւն բանին ծանուցանեն նմին,
« եւ զարտաքին հաւանութիւնն ընկալեալ՝ հրա-
« տարակեն զայն յանուն քահանայապետին : Եւ
« սակայն երբ անյաջող դիպին ելք իրացն, եւ
« բնաւ իսկ անել գտանին, յետս կոչեն փո-
« քով... Թող զայն զի երբեմն նոքա որք խոր-
« հրրդական ժողովս առնեն, կոնդակս գրեն, եւ
« բախանձանօք հաճեցուցեալ զպապն ի յանձնա-
« ուրին՝ ասեն ի կոնդակին՝ քե այսպէս հաճոյ
« քուցաւ քահանայապետին, կամ քե այս վճիռ
« եղեւ առանձնական հաճութեամբ պապին :

« Արդ որովհետեւ ի ստիպելոյ սովորական
« հարկին՝ ստեալ հանդիպին այսպիսի իրողու-
« րինք, այլք եւս սովորեալ են քննել եւ զննել,
« եւ առանց քննութեան չընդունել : Եւ երէ այլք
« այսպէս վարին, Հայք զինչ ունիցին առնել,
« որք ոչ քննելոյ միջոց ունին, եւ ոչ գհանգա-

« մանս իրացն գիտեն : Վասն որոյ եւ երէ հասցե
« առ նոսա կոնդակ ինչ, ոչ ղնի ի գործ. մա-
« նաւանդ զի տեսանեն՝ զի յայնմ կոնդակի չկայ
« ինչ նոր. որ ինչ յայլ ժամանակս պէսպէս պա-
« հանջմունք (անտեղիք) լեալ են յազգէն ի վերայ
« ինչ ինչ ծիսից եւ արարողութեանց, դարձեալ
« նոյն բանք ի նոսին բովանդակին. եւ զի այն իրք
« բազում անգամ քննեալ եւ փորձեալ են յառա-
« ջին կաթողիկոսաց եւ ի բազաւորաց Հայոց,
« եւ ջնն յաջողեալ, եւս առաւել յայժմոյս ջաջողի
« ասելով, լռութեամբ միայն յարգեն. եւ այս-
« պիսի լռութեամբ, որպէս եւ երբեմն պատաս-
« խանատութեամբ ի ձեռն միջնորդաց (որ
« երանի քե անխարդախ հասաներ յարեւելից
« մինչեւ յարեւմուտս) ծանուցանեն, եւ ծանու-
« ցեալ իսկ են բազում անգամ՝ քե ջունիմք կա-
« թողութիւն յայսպիսի իրս ձեռնամուխ լինելոյ :
« Զորորդ ընդդիմութիւնն այս է, զի ասեն՝ քե
« Հայք ոչ քոյլ տան ումեք բողոքել կամ աղերս
« ընծայել գրով եւ բանիւ առ սրբազան պապն :
« Այդ քեպետ ըստ ինքեան սուտ է, բայց քե եւ
« ճշմարիտ լինէր ըստ իմիք, ի ձեռն վերոյ գրե-
« լոցս՝ բաւական պատճառ դորին քաջայայտ
« լինի. այնու ամենայնիւ կայ եւ այլ հարկե-
« ցուցիչ պատճառ՝ որ ոչն բողացուցանէ առնել
« զայդ յայժմու ժամանակի, յորում փոփոխեալ
« է վիճակ իրաց եւ կառավարութեան : Այս ճշմա-
« րիտ է, զի երէ պապն անձամբ անձին տեսանէր
« զղատն, եւ ինքնին որոշէր, Հայք կամակար
« մտօք համարձակ բողացուցանէին բողոքել ինչ,
« մանաւանդ քե ազգն ողջոյն դիմէր առ նա՝
« զանգատ ունելով զբաղերայից եւ այլն : Բայց
« զարդիս, որպէս եւ յայտ է, ձեռք եւ մատունք
« այլոց խառնին ի նոյն : Երբ բողոքէ որք, կամ
« զիր աղերսանաց մատուցանէ առ սրբազան
« պապն, եւս հրաման տայ՝ զի քանի մի կար-
« դինալք հանդերձ աստուածաբանօք իւրեանց
« քննութիւն արացեն ի վերայ իրացն, եւ ապա
« յատեան իւր հանցեն : Այս յիբաւի բարեղեպ
« իմն է. բայց այն աստուածաբանք տես զինչ
« առնեն. հային քե այնց վերակացու կարդինա-
« լաց միտք կամ հաճոյք յոր կողմն միտեն, եւ
« ըստ նմին ջանան ուղղել զընթացս քննութեան,
« ըստ այնմ պատճառս խուզեն, եւ ըստ այնմ
« զկարծիս իւրեանց առաջի ղենն կարդինալաց.
« եւ նոքա իբրեւ ըստ վճոյ աստուածաբանից
« կարգեն եւ որոշեն զբանն, եւ ըստայնմ որոշման
« հաւանութիւն բախանձեն ի սրբազան պապն :

« Եւ սովորութիւն եւս չիք, եւ անմարք իսկ է
 « լինել, զի բողոքիչն կամ աղերսարկուն տացէ
 « կարգել զայլ աստուածարանս ընդդէմ այնոցիկ
 « աստուածարանից՝ զորոց կասկածի. եւ յոչ
 « լինել այսր՝ այլ ազգ հանդիպին ելք իրացն,
 « քե ոչ յամենայնի՝ գէթ յոլովակի : Զայս քաջ
 « զիտեն Հայք, եւ զվորձն իսկ առեալ են բազմօք
 « ի ժամանակս Ռուրիկեանց, զորս լաւ է լռելն .
 « տեսեալ եւս են՝ զի այսպիսի անձինք պաշտօ-
 « նեայք ճշմարտութեան, եւ քեակից գործու-
 « նեայք նոցա, առաւել ունկն դէնն չարախօսաց՝
 « քան բարեխօսաց, զրպարտեաց քան իրաւա-
 « խօսաց . սմին իրի եւ չառնեն իսկ բողոքումն
 « ինչ. եւ չպարտաւորին եւս առնել, զի ոչ ժա-
 « մանեն ի նպատակն...

« Յասացելոցս աստի դիւրաւ խմանան ընթեր-
 « ցողք, զի ազգ մեր չունի ինչ ընդդիմութիւն առ
 « սուրբ գահն առաքելական, այլ ընդունի զնա-
 « խազահութիւն նորին (զառաջնութիւն գահին
 « եւ ոչ զիշխանութիւնն ի վերայ իւր). բայց ար-
 « տաքին ոսոխք մեր չտեսեալ ըստ հաճոյս իւ-
 « րեանց զնշանաւարտաքինս ի վերայ նոցա, պէս
 « պէս չարախօսութիւնս յօղեն՝ քե նօքա մերժեն
 « զգահն : Որք զայսպիսիս խօսին՝ ոչ Հայոց ինչ
 « ստնանեն, այլ անձանց իւրեանց վնասեն, եւ
 « անձամբ զանձինս պարտաւոր կացուցանեն
 « յատենին Աստուծոյ եւ եկեղեցւոյ : »

Զամբնան վարդապետին այս խօսքերը մեջ
 բերինք՝ ոչ քե իբրեւ լուսաւորչական աստուա-
 ծարանի կարծիք, — վասն զի երէ այնպէս ըլլար՝
 բացէ իրաց կրնէրքեր պապերուն իրաւասութիւնը
 ի վերայ ամենայն ազգաց քրիստոսոգլաւանից, —
 հապա իբրեւ հոռովմեական հայ աստուածարանի,
 որուն միտքն ու դիտումն է՝ միջնորդ միաբա-
 նութեան ըլլալ երկուց եկեղեցեաց, բայց ջանալով
 որ ազգային եկեղեցւոյն եւ առաջնորդաց իրա-
 ւունքներն ու ազատութիւնները պահուին, եւ ոչ
 քե այժմու հոռովմեական հայ առաջնորդաց պէս
 բոլորովին բախնանան : Փորձը եւ ժամանակը
 բաւական են աւելի ցուցուց քե Զամբնան Հօրն
 եւ իր համախոնից ակնկալութիւնը կատարուելիք
 չունի, այսինքն քե Հոռովմայ արօտն ու կարդի-
 նալները քանի որ իրենց անիրաւ պահանջմանցը
 վրայ ոչ միայն հաստատուն կեցած են, այլ եւ օր
 ըստ օրէ պահանջմունքնին կաւելցրեն, այլ եւ
 այլ եկեղեցեաց իրարու հետ միաբանիլը կարելի
 չէ. մանաւանդ քե կրմախցովի որ նոյն իսկ կա-
 րօղիկ ազգաց եկեղեցիները՝ ինչպէս որ նոյն պատ-

ճառաւ հետ զնետէ բաժնուեր են հոռովմեականէն,
 այսուհետեւ ալ բաժնուին ու բաժնուին :

Անա Գաղղիան օրինակ է առջեւնիս : Թէպէտ
 եւ ընդհանրապէս բոլոր ազգը *կաթոլիկ* կըսուի,
 բայց իրօք երկու մաս բաժնուած է՝ ըստ եկեղե-
 ցական կարծեաց եւ իրաւանց : Մէկ մասը կը-
 սուի *գաղղիական* (gallicane) կամ *ազգային*, մէկալը
հոռովմեական կամ *անդրլեռնական* (ultramontaine) :
 Որքաւի գիտուն եւ քաջ աստուածարաններ որ
 կան՝ առաջին մասին մեջ են, եւ սրբաւոր որ տգէտ,
 միամիտ կամ շողոքորթ եկեղեցականներ ու աշ-
 խարհականներ կան՝ երկրորդ մասին մեջ են :
 Մօտ տարիներս այլ եւ այլ պատճառներով (որ
 հոս զնելը աւելորդ է) անդրլեռնականաց սկզբ-
 բունքները շատ տարածուեցան գաղղիացի եկե-
 ղեցականաց մեջ. եւ գլխաւոր տարածողներէն
 մէկն եղաւ Յովսէփ տը Մէրը անունով մօլենա-
 խանձ մատենագիրը, որ Պապ անունով գիրք մը
 ունի՝ այս նիւքիս վրայ ամեն տեսակ մօլորական
 վարդապետութեամբ լեցուն. այնպէս որ գաղ-
 ղիացի աստուածարաններէն մէկը հառաջելով մը
 կըգրէ քե « Այսօրուան օրս սուտ նախանձայու-
 « զութեամբ մը մօլորեալ մարդիկ կան որ մեր
 « եկեղեցւոյն ազատութեան վառաւոր շղթան
 « կտրել կուզեն : Թէ որ անոնց խօսքին նայինք,
 « Գաղղիան *հապա թէ* ուղղափառ է. Գաղղիոյ
 « եկեղեցւոյն գերահռչակ վարդապետաց խօս-
 « քերը կասկածելի եղեր են. Հոռովմայ չափա-
 « զանց պահանջմունքներուն դէմ կենալը՝ առա-
 « քելական արօտն ապաւանդելու պէս բան մը
 « դարձեր է : »

Արդ երէ Գաղղիացիք այսպէս զանգատելու
 իրաւունք ունին, հապա մերագնեայք ինչ պիտի
 ըսեն՝ երբ կըտեսնեն որ իրենց մեջ կան այնպիսի
 մարդիկ որ իտալիոյ աստուածարաններէն աւելի
 ջերմեռանդ են, եւ գրեթէ պապէն աւելի կարօղի-
 կութիւն կըծախեն : Ո՞ր կըմնան Բելարմինոսի
 պէս հոռովմեականներն որ պապը *անախալ* է կը-
 սին, անկեց անդին չէին անցներ. մերօնք, հայ
 ծնած ու մկրտուած անձինք, իրարու հետ վիճելու
 ատեն՝ մէկն որ հարցընէ տաք տաք քե « Միքե
 պապը Աստուծո՞ւմ է, » պատասխան կուտայ դի-
 մացինը՝ ձայնը աւելի բարձրացընելով ու աշուր-
 ները պատռուելով. « Աստուած չէ եւ հապա ինչ
 է... : » Զրսեն բարեմիտները, կամ զբարեմիտս
 խարել ուզողները, քե ատենք ուսմկաց եւ տգի-
 տաց խօսքեր են : Թող բանաւ լատին եւ
 իտալացի աստուածարանից զրգեր, կըտեսնեն

որ իրացրնէ Աստուծոյ հաւասար իշխանութիւն եւ պատիւ տուողներ խիստ շատ կան պապերուն : Միայն Գաղղիոյ մէջ է որ դեռ կը գտնուին այնպիսի քաջ աստուածաբաններ որ աներկիւղ համարձակութեամբ իրենց ազգային եկեղեցւոյն, եւ անով ընդհանրական սուրբ եկեղեցւոյ իրաւունքները կը պաշտպանեն ընդդէմ պապականաց :

Եւ երեւ ասոնք — որ զորքաւ ալ ինքնիշխան ըսեն իրենց եկեղեցին՝ զեն կրնար ժխտել թէ իբրեւ մասն արեւմտեան եկեղեցւոյ՝ Հռովմայ պատրիարքական աթոռոյն հպատակ պիտի ըլլան՝ զոնե գլխաւոր խնդիրներու մէջ, — այսպէս կը խօսին, — հապա ինչ ըսելու է մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ որդւոցը որ ոչ երբեք պապերուն իշ-

խանութեան տակը մտած են ազգովիմք, ոչ Արշակունեաց, ոչ Բագրատունեաց, ոչ Ռուբինեանց ատենը, եւ ոչ իսկ Բագաւորութեան բոլորովին վերցուելէն եւ ազգին դեպ ի աշխարհիս ամեն կողմը ցրուելէն ետքը :

Այս համառօտ բացատրութիւնը յուսանք թէ բաւական սեպուի առ այժմ այն մեր Վերադարձի պատմութեանը մէջ ըսած խօսքին : Երեւ նիւթոյն ծանրութեանը նայելով՝ այնպէս երեւնայ ոմանց որ իբր թէ ուրիշ ոճով պետք էր խօսիլ վրան, կը յիշեցնենք անոնց որ օրագիր է կարդացածնին, յորում աստուածաբանական ոճի ճշգրտութիւն չկրնար պահանջուիլ :

ԲԱՆԱԼԻ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ

(Շարայարութիւն ¹ :)

ԾՈՒԽ ԵՒ ՄՈՒՐ

Լոյս տալու համար վառած կազը ինչ բան է :

— Լուսաւորութեան համար վառուած կազը կրկնածուի ջրածին կըսուի :

Կրկնածուի ջրածին կազն ինչ է :

— Այն կազն է որ իւղային նիւթերէն կելլէ, երբ զանոնք սաստիկ կը ակով լուծես, եւ լուսաւորութեան կազին վայելուն եւ պայծառ մասն է :

* Զօտ ջրածինը օդուն հետ խառնուելով՝ այնպիսի բոց մը կը հանէ որ լոյսը քիչ՝ բայց տաքութիւնը շատ կը լլայ :

Ածխոտ ջրածինը կը ձեւանայ գործարանաւոր նիւթոց բնական կերպով անդադար լուծուելէն, եւ կը ակով բորուելէն : Ասոր լոյսը զեղնագոյն ու տկար է :

Կրկնածուի ջրածինը իւղային նիւթերուն բորուելովը կը շինուի. ասոր լոյսը շատ ձերմակ ու պայծառ է :

Կրկնածուի ջրածին կազին այնչափ լուսաւոր ու պայծառ ըլլայ ինչքէն է :

— Վասն զի անոր բոցին մէջտեղը ամենամանր ածուխ կը նստի որ շուտ մը կը բորբոքի :

Ինչքէն է որ վառած կազին վարի կտորը մընագոյն կապոյտ է :

— Վասն զի ետեւէ ետեւ եկող բարձր կազին ընթացքովը բոցին այն կտորը կը պաղի, եւ տաքութիւնը բաւական չըլլար կազը լուծելու, եւ անոր մէջի ածխիկը այրելու համար :

Ինչքէն է որ աւելի դիւրաւ կը մարի կազը անցքին կէս մը գոց եղած ատենը քան թէ խողովակին բոլորովին բաց եղած ատենը :

— Վասն զի պզտիկ բոցի մը մէջ այնչափ շատ կազ չգրտնուի որչափ որ կը գտնուի բոլոր խողովակին բերնին լայնքովը ելած բոցոյն մէջ :

Ամեն անգամ վառուելիքը որչափ որ շատ է՝ կազին լոյսն ալ այնչափ սաստիկ կը լլայ :

— Ոչ. կազին լուսոյն սաստիկ կամ նուազ ըլլալուն մեծ պատճառ են կազաբերանին ձեւը, օդի ընթացքին արագութիւնը, բոցոյն երկայնութիւնն ու ձեւը :

* Կազաբերանը՝ այսինքն կազին դուրս ելլելու ծակը խիստ պզտիկ պիտի ըլլայ, 35 հազարամբեր տրամագծով, բոցն ալ երկայն :

Շիջուցիկով ինչո՞ւ կը մարի ճրագը :

— Վասն զի բոցը շիջուցիկին մէջ գտնուած օդը շուտ մը կը հատցընէ, անով բրուածին չունենար ու կը մարի :

Ինչքէն է որ երբ բոցի կտոր մը առնուս ու շիջուցիկի ձեւով պլլես եւ անով ճրագը մարես, բոլորը բոցէն չբորնկիր :

— Վասն զի նախ՝ բոցի շիջուցիկին մէջ եղած բրուածինը շուտ մը բոցէն կայրի կը հատնի :

Երկրորդ, բոցը բոցին նիւթի կողմը ածխային բրուով կը պատէ, անով չբողուր որ բորնկի :

Ինչ է պատճառն որ ճրագին երկընցած քիբը վար կը ծփ :

— Իր բնական ծանրութիւնը :

ճրագին երկընցած քիբն ծայրը մոխիր կը կապէ, պատճառն ինչ է :

— Այն է որ բամպակին ածխացեալ մասունքը պատրուակն բոլորովին չգատտուելով՝ իրարու վրայ կը դիպուին, եւ պատրուակն ծայրէն բերեւ կը բազմի մը կը կախուին :

Ինչքէն է որ բամպակէ պատրուակն ծայրը բոցէն չայրիբ չբհատնիր :